

УДК: 801.8

Абдубалиева Б.Ж.

К.Тыныстанов ат. БМУ

УЛУУ «МАНАС» ЭПОСУ - УЛУТ СЫЙМЫГЫ

Макалада манастануу илими жөнүндөгү айрым жагдайлар каралган.

«Манас» эпосу – кыргыз элинин сыймыгы, каны-жаны менен бирге бүткөн ыйык мурасы. «Манас» деп оозануу, анын улуулук касиетин кепке алып, сөз кылуунун өзү дагы – чоң жоопкерчилик. Жөн салды кеп козгоп, ыйык баян жөнүндө суу кечпеген кеп айтуунун өзү канчалык кооптуу экендигин кыргыз баласы жакшы түшүнөт. Кыргыз эли башынан кандай гана күндү кечирген жок, бирде кырылып кыргынга учурап, каны суудай акса, бирде душманын тизе бүктүрүп, таш талканын чыгарып келген. Элибиз башына күн түшкөн күндө дагы майышып калбай, жоого аттанганда «Манастап» ураан чакырган ала-тоодой эт, ысык-көлдөй чык кылган аш-той болобу, алыстан ат арытып мейман келеби, кыштын узун түнүндө согум тамагы болобу бардык жерде манас айтылып, кумардан чыгышкан. Манасчынын карааны калдайып, касиети артып эл көзүнө ыйык олуя, заабадай сезилген. Эңкейген карыдан эмгектеген балага чейин муюп отуруп угуп, бирде көзүнө жаш алса, бирде кубанычы койнуна сыйбай бар-жого эстен чыгып, улуу баяндын сыйкырына арбалып калган.

Айтылуу акын Арстанбек Келдибек манасчынын манас айтканын: «Кара тору түспөлү, кыпкызыл болуп чыңалып, арча отундай чок болуп, түндүк бою түйүлүп, кереге бою керилип, коргошундай балкылдап, он эки мүчө шалкылдап, бүт денеси балкылдап», - деп сүрөттөйт. Келдибек манасчы улуу баянды жамгырдай төгүп киргенде «Ат дүбүртү угулуп, шамал жүрүп, чагылган учуп чартылдап, кереге-уук карчылдап, үзүктөрү желпилдеп, түндүк жабуу салпылдап», тирүү пенде сестенгидей, укмуштуудай керемет кубулуштар болгон. Эпосту кылымдардын бүктөмүндө калтырбай, келечек муун үчүн мурас кылып калтырып турган көркөм ойлоосу мухиттей терең, ой чабыты ай-асмандай бийик, ар өнөрдү аркалаган, куйма кулак манасчылар болгон. Көчмөн кыргыз эли үчүн манасчы бир филармония аткарчу ишти өзү жалгыз аткарып, табият тарабынан тартууланган талантынын күчү менен калың элди арбап алган.

Улуу баянды кыргыз баласы көмөкөйүнөн ыр куюлган манасчылар аркылуу эшитип келгенден улам, биздин күнгө жетип отурат. «Ыраамдын ырчы уул, жомокчунун башчысы» болуп, андан улай Токтогул, Нооруз, Келдибек Барыбоз уулу, Балык Бекмурат уулу, Назар Болот уулу, Чоодон, Ташмат, Касымбай Беки, Сырдыбай, Муса, Исагул, Чоюке Өмүр уулу, Акылбек, Тыныбек Жапый уулу, Тоголок Молдо, Кенжекара Назар уулу, Сагынбай, Саякбай, Жусуп Мамай, Багыш Шапак өндүү ж.б. жоон топ манасчылар эпосту кылымдан-кылымга өткөрүп, миң жылдык санжыра-тарыхты улам көркөмдөп өнүктүрүп келет. Көп кырдуу өнөр ээсин аркалаган ар бир манасчынын өзүнө гана таандык көркөмдүк өзгөчөлүгү болуп, ар бири өзүнчө кайталангыс уникалдуу таланттар болгон. Элдин эркиндиги, азаттыгы, биримдиги, көз карансыздыгы, ар-намысы, достугу, ынтымагы, биримдиги, кыргыз аскеринин согуштук абалы, аскери, улууга урмат, кичүүгө ызат кылуусу, аялзатынын акылмандыгы, адилет-акыйкаты, калыстыгы, адал эмгек сыяктуу ыйык дөөлөттөр - эпостун идеялык-рухий кенчи.

Көчмөн турмушта жашаган эл бар байлык мурасын ушинтип сөзгө калтырып, сөз өнөрүн туу тутуп келген. Жазуучу Ч.Айтматов Саякбай Каралаев «Манас» айткан бир жагдайды мындай деп эскерет: «Тагдыр жалгап кайсы бир жолу Каралаев менен Чүй өрөөнүндөгү чарбалардын бирине барганым эсимден кетпейт. Каралаев келиптир деген кабар алекси саатта эле айылдан-айылга жетип, желден ылдам тарап кетти. Ар кайсы жактан: айдың талаалардан, алыскы фермалардан убап-чубап, үлгүргөнү машинага түшүп, тракторго жабышып, көпчүлүгү жөө-жалаңдап, бир заматта азан-казан эл жыйналып калды. Каралаевдин өнөрүнө куштары артылгандар ушунчалык көп болгондуктан, алар колхоздун чакан клубуна батпай, тең-жарымы сыртта калышты. Ошондо Каралаев ачык аянтка чыгып, эл ортосунда туруп манас айтмакчы болду. Чакан сөрүчө жасап, алдына отургуч коюп беришти, казганактаган эл болсо ким каалагандай жайланышып, көпчүлүгү түз эле жерге мандаш уруп, бир даары машиналардын кузовуна чыгып, айрымдары ат үстүндө туруп анын жомогун тыңдап жатышты. Бир оокумда төбөдөн кара булут сөгүлүп, алты сай жамгыр төгүп жиберди. Бирок Каралаев жомогун токтотподо, эл да козголбоду. Көнөктөгөн жаан алдында өтмө катар суу болгонуна кайыл, назарын бурбай жомокчуну муюп угуп, отура беришти. Ошол кезде алардын бүт ыкласы Каралаевге байланып калган эле. Мен муну эч качан унутпайм». (2,136-б.)

Улуулукту баалай билген алп жазуучубуз Чыңгыз Айтматов: «Эгер менден өз элиндин кандай улуу адамдарын билесиң деп сурашса, арийне, алды менен озунуп Саякбай Каралаевди айтат элем», - деп сыймыктануу менен белгилеген. Орус академиги Козин Саякбай манасчынын «Манас» айтканын угуп, мындай деп баа берген: «Мен көп элдин жомокчу, ырчылары, артисттеринин эпос аткарганын уккамын. Бирок Каралаев сыяктуу укмуштуудай таланттуу аткаруучуну көргөн эмесмин. Мунун азыркы аткарган «Манасына» тил билбесек да түшүнүп, катуу таасирлендик». Саякбай Каралаев граждандык согуш жылдарында кызыл партизандардын катарында жүрүп, Сибирде Колчактын ак гвардиячыл армиясы менен кармашта жүргөндө да убакыттын удулу келгенде «Манастан» үзүндү айтып ыр кумарын кандырган. Кыргыз тилин түшүнбөсө да, манасчыны туш-тушунан тегеректеп, угушкан экен. Миллион сап ырды жадыбалдай жат билген, сакадай бою сары алтын Саякбай Каралаевдин тулку боюна улуу баян уютулуп калгансыйт.

Саякбай Каралаевдин манас айтканын изилдөөчүлөр мындай деп сүрөттөшөт: «Саякбай Каралаев «Манасты» капчыгайдагы таштан-ташка урунуп, чамынып агып жаткан тоо суусундай күрпүлдөп, шаркыратмадай шаркырап, бирде бороондой боздоп, шамалдай ышкырып, бирде түзгө түшүп аккан суудай жайылып, кайрадан буркан-шаркан түшүп, бүткүл денеси солкулдап, кан-тамырларында «кыян» жүрүп, сыйкырчы немедей каармандардын дал өзүнө айланып, алардын көзү менен ыйлап, жүрөгү менен күлүп, кайрадан бүркөлүп, каарданып Үргөнүчтүн суусундай өркөчтөнүп, ташкындап, көбүрүп-жабырып аткаргандыгы жалпы калайыкка белгилүү».

«Башканы коюп, Манасты айт» демекчи, манасчылар сөзгө сөздү, ойго ойду кынаптап отуруп, укса, кулактын кумары таркабас, көлөмү, мазмуну жагынан адам акылын талдырар көркөм дөөлөттү мурас кылып калтырышты. Манас баатырдын:

«Алты сан аман турганда,
Ыйык кыргыз жеримди,
Душмандын буту басканча,
Асыл кыргыз элимди,
Тебелетип бөтөнгө,

Кор кылып карап жаткыча,
Туулбай туна чөгөйүн,
Аткарбасам антымды,
Төшү түктүү жер урсун!

Көкө Теңир өзү урсун!»,- деген анты, «Үзүлгөндү улайлы, чачылганды жыйнайлы, жоголгон жокту табалы, журт айласын кылалы», «Бөлүнсөң бөрү жеп кетет, бөлүнүп калды кыргыз деп, бөлөк элге кеп кетет», «Эмгек кыл, балдар, эмгек кыл, акыңды эмгек кайтарат, арыгаңың семирет, ачкан курсак тоюнот, алтындын кенин казалы, кетмендеп жерди оелу»,- деген насаат кептери ар бир кыргыз баласынын ой-сезиминине кыттай болуп уюп, тарбиянын башаты болушу кажет.

Коом өнүгүп, илим-билим өсүп өнүккөн сайын улуу баянга кызыгуулар артып, анын ары сырдуу, ары табышмактуу жактарын окумуштуулар изилдеп келет. Эпосту изилдөөнүн тармагы кеңейип, күндөн-күнгө талаш-тартыштуу кызыктуу изилдөөнүн булагына айланды. Адабият, фольклор, тарых, этнография, философия, чыгыш таануу, педогогика, медицина сыяктуу илимдер эпостун катылуу сырларын ачуу аракетинде.

«Манас» эпосун изилдөө, жыйноо, жазып калтыруу иши түмөн түйшүктү жаратып, бирде багы ачылса, бирде кара булут каптап, тагдырдын таразасы акка да ооп, карага да ооп турган жагдайлар болгон. Ак эмгектин акыбети кайтпай, зар какшаган да учурлар болгон. Бирок «Ак ийилет сынбайт» дегендей, акыры адал эмгек татыктуу өз баасын алган.

Атактуу Абылай хандын чөбөрөсү Чокон Валиханов 1856-жылы Ысык-Көл өрөөнүнүн түндүгүнө келип, араб ариби менен «Манас» эпосун кагаз бетине түшүрүп кеткен мезгилден башталып, манастануу илиминин алгачкы кышы коюлган. Убакыттын учкулдугун караңыз, андан бери 150 жыл өтүп, далай суулар агып, замана, заң-закон миң кубулуп өзгөрүп турду. Көргөнүнөн көрө элеги көп, али жаш Чокон Валиханов алгач кыргыз жергесине келгенде, «Манас» эпосунун океандай тереңдигине, жарым үйдүн форумун жарым күнү ырдаган манасчыларыбызга таң берип, кыргыздын бул баяны энциклопедия экендигине ынанат. Эпоско алгачкылардан болуп илимий пикир айтат. Ал «Көкөтөйдүн ашын» 3319 сап ыр көлөмүндө жазып алат. Илимий изилдөөлөргө таянсак, Ч.Валиханов эпосту арык тукумунан чыккан манасчы Назар Болот уулунан жазып алган. Аталган материалдын түп нускасы Россия Илимдер Академиясынын Чыгыш таануу институтунун архивинде сакталып турат. Ошондой эле Ч.Валиханов «Көкөтөйдүн ашын» орус тилине которуп, эпосту башка тилге которууга чыйыр салган. 1860-жылы «Жунгария очерктери» деген эмгеги жарык көрүп, аталган илимий эмгекке «Көкөтөйдүн ашы» киргизилген. Чокондун да тагдыры татаал болуп, кол жазма эмгектери көзү өткөндөн кийин ар кимдин колуна өткөн. 1902-жылы илимпоздун досу Г.Потанин «Көкөтөйдүн ашынын» кара сөз түрүндөгү орусча котормосун таап алат. Бул орус илимпоздорунун арасында чоң жаңылык болот. Боордош казак окумуштуусунун «Манас» эпосуна, манастануу илимине жасаган эмгеги опол тоодой десек, жаңылышпайбыз.

Немистин чыгаан уулу В.В.Радловго кыргыз жергесинен үч жолу туз-нашип буюруп келет (1862,1864, 1869). «Кыргыз ар дайым мүдүрүлбөй, такалбай, шар сүйлөйт. Өзүлөрүнүн оюн так жана ачык айтып жатып, ал өзүнүн сөзүнө белгилүү сулуулукту берет. Ал эмес, жөн эле сүйлөшкөндө да, фразаларды түзгөндө да алардын сөзүндө ачык ритмикалык өлчөм бар экендиги байкалат. Ошентип айтылган сөз бири ыр жана куплет сыяктуу таасир берет», - деген кыргыз эли жөнүндөгү пикирин айткан. Окумуштуу «Манас», «Семетей», «Сейтек», «Эр Төштүк» эпосторунан үзүндүлөрдү жана кошокторду

жазып алып, элибиздин элдик оозеки чыгармачылыгынын байлыгына суктанып, «Кара кыргыздардын элдик поэзиясы кандайдыр бир өз алдынча өзгөчө доордо турат. Муну чыныгы эпикалык доор деп атаса дурус болот», - деп баалуу жыйынтык чыгарган.

Академик В.В.Радлов «Түндүк түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрү» аттуу он томдук эмгегинде түрк элдерине таандык фольклор, тил, этнография маселелерин фактылык материалдардын негизинде берген.

М.Ауэзов, Д.Алмаши. А.Н.Бернштам, В.В.Жирмунский, П.Н.Берков, С.М.Абрамзон, А.А.Петросян, К.Рахматуллин, М.И.Богданова, Е.Д.Поливанов, А.Х.Маргулан ж.б. окумуштуулардын «Манас» эпосу жөнүндөгү изилдөөлөрү, айткан пикирлери манастануу илими үчүн өзгөчө орунда турат. Кыргыз элинен чыккан чыгаан уул-кыздарыбыз «Манас» эпосун изилдөө, жыйноо иштерине адал-аппак эмгек жумшап, манастануу илиминин калыптанышына чоң салымдарын кошуп келет. Окумуштуу Д.Асакаева белгилегендей: «Манас» эпосун жыйноо, басып чыгаруу жана которуу иштери 20-жылдардын аягында К.Тыныстанов, И.Арабаев, Е.Д.Поливанов, Т.Айтматовдор тарабынан башталган. Аталган инсандар «Манас», «Семетей», «Сейтек» үчилтигин толугу менен чыгарабыз, мектептер үчүн окуу китептерине киргизебиз жана орус тилине которобуз деп аракеттенишип, биринчи саамалыктарды башташкан. Айрыкча, Касым Тыныстанов чыгармачылыгынын саналуу жылдарынын көп бөлүгүн эпосту жыйноо иштеринин жүрүшүнө, эпостун орус тилине которулушуна, китеп болуп чыгышына жана илимий өңүттөн изилдөөгө алынышына арнаган». (8,326-327-б.) Э.Арабаев, Т.Айтматов, К.Тыныстанов, Е.Д.Поливановдордун эпосту жайылтууга кошкон салымдарынан саясий айыптар табылып, көп улуттуу совет адабиятындагы саясатташкан идеологиялык процесстин каардуу капшабына кабылышат. Ошентип, манастануу илиминин да жолу татаалдаша баштайт. М.Ауэзов «Манас» эпосуна тагылган «буржуазиялык улутчул чыгарма», «пролетариатка каршы» деген саясий айыптардын маанисин терең түшүнүп, эпосту сактап калууда чоң салымын кошкон. Совет мезгилинде манастануу илими кыйла жетишкендиктерге жетишип, изилдөө, басып чыгаруу, жыйноо иштери ар тараптан өнүккөндүгүн танууга болбойт. Көптөгөн илимий эмгектер жазылып, кандидаттык, докторлук иштер ийгиликтүү корголгон.

Кыргыз эли эгемендүүлүк алгандан кийин манастануу илимине жаңыча көз караштар пайда болду. 1992-жылы Кыргыз Республикасынын Илимдер Академиясында Адабият жана искусство таануу институту уюштурулат. Директору болуп таланттуу окумуштуу Абдылдажан Акматалиев дайындалат. Алысты көрө билген А.Акматалиев алгачкы иштерин «Манас» эпосунан баштаган. Ошол күндөн ушул күнгө чейин каруусун казык кылып, жан үрөп иштеп манастануу илими үчүн, келечек үчүн опол тоодой иштерди жасады. Манастануучулар С.Мусаев, Р.Кыдырбаева, Э.Абдылдаев,

К.Кырбашев, Р.Сарыпбеков, А.Жайнакова, С.Бегалиев ж.б. окумуштуулар илимий иштерди жазышып, басып чыгарууда көптөгөн иштерди аткарышты. Манастануучулардын ар биринин эмгеги изилдөөгө алынса, узак сөзгө арзыйт.

Улуу баян кыргыз жергесинде гана эмес, көптөгөн өлкөлөрдө дагы изилдөөгө алынган. Улуу Кытай мамлекетинде 1950-1990-жылдары Шинжаңдагы кыргыздар эпосту жыйноодо, изилдөөдө, которууда, басмадан чыгарууда олуттуу иштерди аткарышкан. Кызыл-Суудан чыккан улуу манасчы Жусуп Мамай «Манастын» 8 урпагына чейин айтып, кыргыз элинин руханий казынасын байыткан, кыргыз улутунун улуулугун даңазалаган.

1955-1957-жылдары Кызыл-Суу кыргыз облусундагы жана түндүк Шиньжандын Иле аймагындагы кыргыздардын элдик оозеки чыгармаларынын үлгүлөрү жыйналып алына баштайт. Кытай коммунисттик партиясынын борбордук комитети менен эл өкмөтү аз сандуу улуттардын тил-жазуу маселелерин өркүндөтүү максатында илимий изилдөө иштери башталып, аталган иштерге Ху Чженьхуа, Лю Фажун, Лан Йиң ж.б. улуттардын өкүлдөрү да катышып, анын натыйжасында илимий эмгектер жазылган. 1961-жылы Шиньжан аймагында Шиньжан адабият изилдөө институту тарабынан «Манас» изилдөө коому түзүлгөн. Кыргыз элинин улуу дастанын сактап калуу жана аны изилдөө аталган коомдун негизги максаты болуп, көптөгөн иштер жүргүзүлгөн. «Манас» эпосу, «Кожожаш», «Курманбек», «Жаныш-Байыш» жана башка кенже эпостор улуу манасчы Жусуп Мамайдын айтуусунда жазылып алынган. Жусуп Мамайдын манасчылык өнөрү Кытай жергесинде да жоон топ манастануучулардын өсүп чыгышына шарт түздү. Ху Чженьхуа, Лан Йиң, Адыл Жуматурду, Токтобүбү Ысак, Мамбеттурду Мамбетакун, Макелек Өмүрбай, Толкун Турду, Токтокан Ысмайыл кызы жана башка манастануучулар эпосту ар тараптуу изилдөөгө алышкан. Дагы бир белгилей турган жагдай таланттуу окумуштуу манастануучу Адыл Жуматурду дастандарды англис, немис тилдерине которгон. Кытайдагы асыл бир боорлорубуз Жусуп Мамайдын жолун улап, манасчылык өнөрдү аркалашып, көптөгөн шакирттердин өсүп чыгышы жүрөк толкутуп кубандырат.

Кыргыз эли сан жагынан чакан эл болгондуктан, кошуна жашаган мамлекеттердеги кыргыз боорлорубуз менен ынтымагыбызды арттырып, рухий дүйнөбүздүн туу чокусу болгон «Манас» дастаныбызды биргеликте изилдеп, маданий алака-байланышыбызды өнүктүрсөк, келечек урпактарыбыздын алдында жүзүбүз жарык болот.

Адабияттар:

1. Акматалиев А. Рух дүйнөсү «Манас» жана Айтматов. – Бишкек: 2012.
2. Айтматов Ч. Чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы, 8-том. - Бишкек: 2008.
3. Ауэзов М. Киргизская народная героическая поэма «Манас».- Фрунзе: 1961.
4. Байгазиев С. Улуу «Манас» эпосунун улуттук жана дүйнөлүк мааниси. - Бишкек: 2013.
5. Кыдырбаева Р.З. Эпос «Манас». Гензис. Поэтика. Сказительство.- Бишкек: 1996.
6. «Манас» С.Каралаевдин варианты. - Бишкек: 1995.
7. Улуу «Манас» жана анын фальсификаторлору: Түз.: С.Алахан, К.Абакиров. - Бишкек: 2013.
8. Асакеева Д. Советтик идеология жана ХХ кылымдагы улуттук адабий-көркөм процесс. - Бишкек: 2015.